

הרב ישראל מאיר לאו

כפייה על מצות כיבוד אב ואם

ראשי פרקים

- א. מסכת חולין – אין כופין; 'החינוך' – כופין?!
- ב. כפייה מתונה רשאים לכפות
- ג. כפייה על הצדקה – מדוע?
- ד. כפייה בדברים
- ה. שורש חיוב הכפייה – מהו?



בספרי 'יחל ישראל' (או"ח סי' ו' עמ' נד) עסקתי בשאלת הכפייה שב"ד מצווים לכפות על אדם כדי שיקיים מצוות עשה, למעט מצוות עשה שמתן שכון בצידן, שאין ב"ד כופים עליהן אלא אם-כן ישנו גם לאו במצווה זו, שבזה ב"ד מצווים לכפות על אדם שלא לעבור על הלאו. כעת נוסיף ונבאר מהי רמת הכפייה שכופים ב"ד ובאיזה אופן והאם זו רשות או חובה, ומתוך כך יבוארו אי"ה דברי הראשונים בנוגע לאפשרות של כפייה על מצות כיבוד אב ואם.

א. מסכת חולין – אין כופין; 'החינוך' – כופין?!

בגמרא חולין קי ע"ב מובא: "אדהכי, אייתוה להווא גברא דלא מוקר לאבוה ולאימיה. כפתוהו. אמר להו: שבקוהו, דתניא: כל מצנת עשה שמתן שכרה בצידה – אין ב"ד שלמטה מוזהרים עליה". הרי לנו שכיבוד אב ואם הוא בכלל מצוות עשה שאין כופין עליהן. וכן פסק הרמ"א יו"ד רמ, א.

אולם בספר החינוך מצווה לג (כיבוד אב ואם) כתוב: "ואם יש כח בב"ד – כופין אותו, כמו שכתבנו למעלה, שבביטול עשה כופין ב"ד". והדבר תמוה, שכן בגמרא מפורש להדיא לא כך, וכבר העיר על כך ה'משנה למלך' בהגותו לספר החינוך, שמדבריו משמע שזו ככל מצנת עשה. אמנם, המנחת-חינוך שולח בהקשר זה לדברי הט"ז בהל' כיבוד אב (רמ, א), שדן באופנים שונים של כפייה.

דברים שאין להם שיעור
מכון צומ"ת, אלון שבות תשס"ה

ב. כפייה מתונה רשאים לכפות

הבית-יוסף (חו"מ צז) מביא דברי הרמב"ן בתשובות המיוחסות סי' פח בשם הירושלמי לגבי השבת העבוט, שזו מצווה שמתן שכרה בצדה דכתיב בה: "השב תשיב לו את העבוט וכו' וברכך, ולך תהיה צדקה לפני ה' אלוהיך" (דברים כד, יג), שאע"פ שאין ב"ד מזהירים עליה לכפותו – היינו שאם העלימו עיניהם אין עליהם עונש, אולם הרשות בידם לכפות כפי הצורך שיראה בעיניהם. וכן פסק הרמ"א שם להדיא. ותמה ה"ט"ז בריש סי' רמ: מדוע אם כן בהל' כיבוד אב פסק הרמ"א שאין ב"ד כופים? ועוד הקשה ה"ט"ז שם: כיצד מתיישב פסק זה עם דברי הגמרא בחולין הנ"ל, שרב מרי אומר "שבקוהו" על אותו אדם שאינו מכבד את הוריו, לפי שאין כופין על מצנת עשה שמתן שכרה בצדה, והרי אם הם רוצים הרשות בידם.

מיישב ה"ט"ז, דהא מצינו בגמרא ב"ב ח שרבא כפה את רבי נתן לתת מכספו צדקה. והקשו תוס' שם: והא צדקה זו מצנת עשה שמתן שכרה בצדה, שכן נאמר בה "כי בגלל הדבר הזה יברכך ה' אלוהיך", וכיצד כפה עליה רבא? ובמרדכי מובא תירוץ שאין כופים כפייה גדולה, אולם כפייה קטנה – כביוש וכד' – עושים, וכן דעת ריצב"א. ואם כן, בגמרא בחולין – מאחר וכבר כפתו אותו לעמוד, הרי כבר נתבייש וזהו בגדר של כפייה קטנה, ועל כן אמר רב מרי שבקוהו, הורידו אותו מעמוד הקלון. ומסיק ה"ט"ז ומשלב דברי הירושלמי מחד עם דברי מרדכי וריצב"א מאידך, שבמצנת עשה שמתן שכרה בצדה רשאים ב"ד לכפותו כפייה קטנה, וזו גם דעת הרמ"א גופיה. ומ"ש הרמ"א שאין כופין – היינו כפייה גדולה ורגילה של מלקות, אולם כפייה קטנה עושים, והסיבה שלא ציין זאת בפירוש, משום שסמך על מה שכתב בחו"מ צז לגבי השבת העבוט, שבי"ד רשאים לכפות, ובפשטות מדובר גם שם רק על כפייה קטנה ותו לא.

אמנם, דברי ה"ט"ז תמוהים, שכן גם אם נאמר שהרמ"א סומך על מה שכתב בהל' השבת העבוט, הרי שם כתב שרשאים ב"ד לעשות כל כפייה שהיא, רק שאינם מחויבים, ומשמעות דבריו שם שהרשות נתונה לכל סוג כפייה, וכדברי הרמב"ן בשם ירושלמי, ולא כדברי המרדכי והריצב"א. אכן, הסמ"ע בחו"מ חולק וסובר שדעת הירושלמי לא נפקה למעשה כהנחיה כללית, ורק בהשבת העבוט בלבד ישנה סיבה מסוימת לכפות כראות עיני הדינים, עיי"ש, וכן נראה דעת הרא"ש ותוס' להלן.

ובמקביל, גם בדעת המרדכי והריצב"א, הסבורים במצוות עשה שמתן שכרן בצדן שגם כופין על כל פנים כפייה קטנה, משמע שכשם שבכל מצנת עשה חייבים ב"ד לכפות כפייה רגילה, כך במצנת עשה שמתן שכרה בצדה חייבים כפייה קטנה, ומהיכי תיתי להרכיב על דבריו שכפייה קטנה היא בגדר של רשות. ובכלל, יש לעיין מה ההבדל בין כפייה קטנה לגדולה. הלא כמו שב"ד אינם חייבים לכפות בממצוות עשה שמתן שכרן בצדן לפי שכבר עונשו בא עמו (ע"פ רש"י בחולין), כמו כן אין לחייבם בכפייה קטנה כהכלמות ובושות.

ג. כפייה על הצדקה – מדוע?

בשאלת התוס' בב"ב דלעיל, כיצד כפה רבא על הצדקה והא זו מצנת עשה שמתן שכרה בצדה, נאמרו תירוצים נוספים מלבד ריצב"א. ר"ת אומר שכפאו בדברים, כפייה בדיבור לא במעשים. עוד תירצו שם תוס' שהיתה זו הוראה מיוחדת, לפי שקיבלו על עצמם בני אותה העיר לכפות על הצדקה. ור"י תירץ שבצדקה ישנו גם לאו של "לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ידך" (דברים טו), ועל עבירת הלאו כופים גם במקרה של מצווה שמתן שכרה בצדה, מאחר והשכר הוא על מצנת העשה ולא על הימנעות מעבירה. המשמעות הפשוטה של תירוץ זה הינה שמאחר והכפייה היא על הלאו – הרי שאין לנו כעת מגבלות על הכפייה מלהיות כפייה רגילה במלקות, ככל דין כופין.

אולם ב'משנה למלך' פ"ז מהל' מתנות עניים ה"י כתב על דברי הרמב"ם שם, שכופין על מצנת צדקה, דבבית-יוסף מובא שגם הר"ן והרמב"ן הסכימו כן להלכה כתירוץ בתרא דתוס', דהוא משום שיש גם לאו. ותמה ה'משנה למלך': הא הרמב"ן בתשובה (המובאת לעיל) לגבי השבת העבוט, שזו מצנת עשה שמתן שכרה בצדה ויש בה לאו של "לא תשכב בעבוט", כתב שאין ב"ד מוזהרים לכפות עליה. ושמא אפשר לומר דכיוון ששם הווי לאו הניתק לעשה – הרי זה בכלל העשה שיש עליו ואין כופין עליו. ומכל מקום, מסיים ה'משנה למלך' את דבריו ומסיק: "אבל מכל מקום קשה לי ממה שכתב (הרמב"ן) בתשובה הנ"ל בסוף דבריו, שאם ירצו ב"ד לכוף יכולים לכוף – משמע דלא סבירא ליה

1. יש להעיר שבהל' עבדים ג, יד, לגבי מצנת הענקה, כתב ה'משנה למלך' סברא זו בדעת הרשב"א לגבי השבת העבוט.

כתירוצא בתרא דתוס'. ונראה דהתוספות כי מקשו וקא מתרצי, לאו אחיובא הוא אלא ארשות".

רואים אפוא במסקנת דברי ה'משנה למלך' שהבין שגם מה שכופין על מצנת עשה שמתן שכרה בצדה כאשר יש לאו – הרי זה רק בגדר של רשות ולא חובה. ופלא הוא להכניס דעה כזו בדברי תוס', דהא מיניה משמע שכאשר יש לאו – כופין על הלאו מדינא, וכל עניין כפיית רשות הוא מדברי הרמב"ן בשם הירושלמי. וכבר תמהו כן על ה'משנה למלך' בספרי אחרונים, ב'יד אברהם' יו"ד רמח, א ועוד. וכתב שם ה'יד אברהם' לחדש שדווקא בהשבת העבוט, שהלאו ניתק לקום ועשה, הרי הכפייה הנובעת הימנו רשות גרידא, אך על כל פנים דברי ה'משנה למלך' נשארים לכאורה בצ"ע.

ד. כפייה בדברים

בתחילת דברי התוס' בב"ב שם הביאו תירוץ ר"ת, שהיתה זו כפייה בדברים. מהי כפייה בדברים? בביאור מושג זה מצינו דעות שונות במפרשים.

תוס' ר"ד בכתובות מט ע"ב הגדיר זאת "הכלמות ופיתויים" – סוג מסוים של שכנוע. אולם בשו"ת ראנ"ח פירש כפייה בדברים – היינו נידוי ושמטא, שזו כבר הגדרה מסוימת של כפייה. אך בספר 'מגילת ספר' כתב שלא משמע כן מדברי ר"ת. ויעוין מה שכתב החיד"א ב'ברכי יוסף' ריש סימן רמח ליישב דעת ראנ"ח. ומכל הנ"ל יוצא שצריך אפוא הסבר מהי כפייה בדברים.

בבואנו לבאר דעות הראשונים בכפייה זו, נקדים ונחקור בגדר החיוב הכללי של ב"ד לכפות ולהלקות בני אדם כדי שיקיימו מצוות. האם זהו מעין עונש שענשום ב"ד לאותם אנשים שנמנעים מלקיים מצוות התורה, או שמא זהו כוח שיש לב"ד לדרבן אנשים בפועל שיקיימו מצוות. רש"י בחולין שם כתב: "שמתן שכרה בצדה – למען יאריכון ימך" – לכך פירש מתן שכר, לומר אם לא תקיימנה זהו עונשו, שלא תטול שכר זה". משמע מדבריו שכפייה זו הינה בגדר עונש, וכאשר ישנה מניעת שכר מפורש – הרי זה עונש אחר כתחליף. וכן כתב ה'חיי אדם' סז, יב: "משמע דאין לו בעוה"ז אלא עונש זה בלבד, שלא יקבל השכר".

ה. שורש חיוב הכפייה – מהו?

יש לחקור במהות חיוב הכפייה. מקור הדין הוא בגמרא ר"ה ו ע"א: "ת"ר, 'מוצא שפתיך תשמור'. 'מוצא שפתיך' – זו מצות עשה; 'תשמור' – זו מצות לא-תעשה; 'ועשית' – אזהרה לבי"ד שיעשוך". ויש לחקור, מהו החיוב לכפות על מצוות עשה ולא-תעשה: האם הדבר נובע מהאחריות הכללית של בי"ד כזקני ישראל לשלמותו ולאיכותו של עם ישראל, שכאשר יש צורך לדאוג למצבו הרוחני של העם – התפקיד מוטל על בית הדין, כמו במצות מילה, שאם האב לא מל את בנו – מצווים בי"ד למולו, כמבואר בקידושין עט ע"א. וזה כוחם גם בקביעת תקנות וגדרים שונים בדיני ממונות, כדוגמת הפקר בי"ד הפקר וכד', וכן כאשר יהודי נמנע מלקיים מצווה – חלק מאחריות בי"ד היא לדאוג שפלוני יקיים מצוות. או שמא אין כאן גדר אחריות כלל, אלא דין פרטי בפרטי קיום המצוות, שכל מצווה המוטלת על יהודי – כשם שמחובתו לקיימה ואז יקבל עליה שכר, כך אם לא יקיימנה יבואו בי"ד וילקוהו כדי שיקיים. וזה שחידשה התורה "ועשית" – אזהרה לבי"ד שיעשוך, כחלק מהחיוב של "מוצא שפתיך" – זו מצות עשה; 'תשמור' – זו לא-תעשה".

הנפקא-מינה בין שתי הגישות הנזכרות תהיה מחלוקת הראשונים שהבאנו לעיל במצות עשה שמתן שכרה בצדה. אם נאמר שדין כפייה הינו דין פרטי במצווה, שכשם שיש לקיימה וליטול שכרה כך יש לכפות על קיומה, וסמכות אכיפה זו נתונה לבי"ד לענוש על מניעת קיומה – הרי כאן גילתה תורה שאין מקום כלל למעורבות של בי"ד מאחר והתורה מצאה כביכול דרך אכיפה שונה, ע"י מתן שכר. אולם אם נאמר שיש כאן חיוב המוטבע בעצם מהותם של בית הדין, להיות אחראים על טובתם ושלמותם של ישראל – הרי שגם במצוות עשה במתן שכרן בצדן, שאמנם אין הם מוזהרים על חובת הכפייה, עדיין יש להם אחריות כוללת לדאוג למעלתם וטובתם של ישראל, ודמותם עודה קיימת במערכת האכיפה, וגם אם נתמעטו מחובת המלקות והענישה – הרי שמחובת האחריות הכללית לא נתמעטו, ועדיין יכולים לכפות, ורשאים לכפות אם יראו לנכון, אם כפייה קטנה ואם כפייה בדברים.

וכעין זה מצינו גם בריטב"א בכתובות מט וכן ברדב"ז בהל' מתנות עניים ז, י, שבמצות צדקה כופים מכיוון שאין זה רק צורך קיום המצווה של פלוני, אלא מדובר בטובתם של העניים שזקוקים לכסף, והעובדה שפלוני הנותן יענש

באי-קבלת שכר אין בה כדי להאכיל רעבים, ועל-כן יש כאן חובה על ב"ד לכפות. הרי לנו כפייה מצד סמכותם הכללית של ביה"ד ולא כפייה מדין המצווה. מעניין שה'שער המלך' בהל' אישות יב, טו כותב בטעם הרמב"ן שב"ד רשאים לכפות כדברי הריטב"א, שב"ד רואים כאן צורך מיוחד במצנת צדקה לכפות עליה, ולפי דרכנו הדבר אתי שפיר.

כך גם ניתן להבין שיטת המרדכי, שב"ד כופים כפייה קטנה ובאופן ממשי של חיוב, וזאת לפי שב"ד אמנם פטורים במצוות עשה שמתן שכרן בצדן מדין כפייה בפועל של הענשה, אולם עדיין מוטלת עליהם האחריות הכללית של ב"ד, ומכוחה מוטלת עליהם החובה לכפות לפחות כפייה קטנה.

ויש להוכיח כן בדעת המרדכי, שכן הוא עצמו מבאר את טעם הדין שנפסק בשו"ע רמ, ה, שאף על פי שכיבוד אב משל אב, מכל מקום אם אין לאב ויש לבן – כופים את הבן לפרנס את אביו. ואמנם הט"ז שם כותב שאין זה ממצנת כיבוד אב אלא חובת צדקה, אבל המרדכי בכתובות כותב שדין זה הוא מכוח רצון ב"ד, והווי כחלק ממצנת כיבוד אב. והב"ח שם מביא מהסמ"ג והסמ"ק במפורש שזהו דין של כיבוד אב. הרי לך שיטת המרדכי, שגם במצוות עשה שמתן שכרן בצדן לא נסתלק לגמרי חיוב ב"ד, רק מהחלק הפרטי של המצווה.

השתא אפשר לומר שזו גם שיטת ספר החינוך שהזכרנו בראש דברינו, שהזכיר כפייה בכיבוד אב, ואין זו רק רשות כפי שדייק ה'מנחת חינוך' מיניה. ובאמת, המעיין בלשון ספר החינוך שם – "ואם יש כח בב"ד כופים אותו" – רואה שהדין מוגבל רק כאשר יש כוח לב"ד, ולכאורה תימה מדוע לכתוב כך, הרי בכל מצנת עשה כופין, ופשיטא שזה רק כאשר יש לב"ד יכולת. אלא ודאי כדברינו, שמדובר כשיד ב"ד אמנם תקיפה, אך כפייה זו אינה דין רגיל אלא כפי יכולתם של ב"ד באותה שעה, שכן היא נובעת מדין כללי של ב"ד לכפות כפי הצורך.

וביותר יש לומר כן במצנת כיבוד הורים, שכן בספר 'מעשי למלך' פ"ב מהל' ביאת מקדש דן בשאלה האם אונן ר"ל חייב בכיבוד הוריו, ומסיק שאף שהוא פטור ממצוות – מכל מקום הימצאותם של הוריו מצריכה כיבוד; הגם שהוא אינו מחויב במעשה המצווה, עדיין כבודם של הוריו נדרש לגביו. והרי זה כדברי הריטב"א והרדב"ז בעניין הצדקה, שצורך העניים מחייב כפייה הגם שמצד עצם המצווה יש פטור משום שזוהי מצנת עשה שמתן שכרה בצדה, וזאת מחמת הצורך הנראה לעין, הוא הדין בכיבוד אב ואם.

ייתכן אף שזו דעת ר"ת, שהצריך על כל פנים כפייה בדברים, זאת אומרת שב"ד אינם מתנתקים לגמרי מהאחריות הרוחנית שלהם. אולם כאן נחלקו הפוסקים שהזכרנו לעיל – מהי רמת האחריות שנותרה עליהם: לדעת תוס' ר"ד וה'מגילת ספר', ב"ד רק צריכים לגלות מעורבות, וכל מה שמוטל עליהם לעשות זה בגדר "הכלמות ופיתויים", היינו: שכנוע. אולם לדעת ראנ"ח וה'ברכי יוסף', עדיין עליהם להשתמש בסמכותם כב"ד, שמכוחה יש להם בכלל מעורבות בעניין, ולנדות ולהחרים את המונע עצמו ממצות עשה.

בדרך זו הולכת גם שיטת הרמב"ן בשם הירושלמי והט"ז שפסק כך, שב"ד רשאים לכפות, שמאחר ועדיין כוחם וסמכותם כב"ד ישנה בעולם – אם ירצו, פירושו של דבר: יראו צורך, ישתמשו בכוחם לכפות כל כפייה לגופה כפי הצורך, משום שכוחם עדיין בידם. בזה יתיישב גם מה שהקשה עליו ה'משנה למלך', שמחד משמע שדווקא כאשר יש לאו כופים, ומאיך כתב שרשאים לכפות בכל מצב. אין הכי נמי; הכפייה המוחלטת והקבועה בתורה אינה אלא במצות עשה רגילה או כשיש לאו, אכן גם במצות עשה שמתן שכרה בצדה ב"ד יכולים לכפות לפי ראות עיניהם: כפייה גדולה, קטנה, בדברים, בנידוי ובכל עניין.

אכן דעת התוס' בשם ר"י, הרא"ש והסמ"ע שללא הלאו אין לוקים בשום אופן – היא מתוך הבנה שהכפייה היא ביטוי של הענשה בלבד. וכאשר התורה מגלה שאין מקום לענישה, ממילא מסתלק עניינם של ב"ד ואין להם לכפותו לעשות מעשה מסוים שעליו יקבל שכר ובמניעתו יאבדו, ורק כשיש לאו כופים עליו.

מיהו, נותר לנו לבאר את גישתו הייחודית של ה'משנה למלך' בדעת תוס', שגם כשיש לאו וכופים – זה רשות ולא חובה, ואין חובה לכפות מצד הלאו, ובמקביל כאשר אין לאו אין רשאים לכפות. ו"ל בדעתו שכאשר ישנה מצות עשה שמתן שכרה בצדה – ב"ד הופקעו ממעורבות במעשה זה ואינם רשאים אפילו להלקות ולכפות. אמנם, כאשר ישנו גם איסור לאו – אמנם המעשה שעליו יכפו יש בו קיבול שכר מול מניעת שכר, וכגון בצדקה, כשכופים אותו לתת צדקה אפילו מחמת הלאו, הרי בפועל, לכשייתן יקבל ברכת התורה, שבביטול המצווה הוא נענש במניעת הברכה, ועל-כן הסברא של פטור ב"ד מכפיה במצוות עשה שמתן שכרן בצדן קיימת גם בלאו, אלא שלא נאמר לגביו במפורש מיעוט שמוציא את ב"ד מכל מעורבות. על כן, יסבור ה'משנה למלך' שכאשר יש לאו – עדיין אין חובה לכפות, לפי שיש את הסברא שבמניעתו ממעשה זה הוא נענש באיבוד שכר העשה, אך במקביל – הלאו עצמו אינו מפקיע את כוחו של ב"ד בנידון זה.